

Over de oorsprong van Amersfoort

DOOR J. M. REINBOUD*)

lands Oudheid. Het heeft gediend als dissertatie, (promotie) vorig jaar. Zijn streven is deze studie persklaar te maken voor een boekuitgave, een gigantisch werk.

De auteur: 'De oudste sporen van het Friese volk vind ik in de Bronstijd, in West-Friesland, circa duizend jaar voor Christus. Van daar hebben de Friezen zich over het water uitgebreid, over het Vlie en over de Oude Rijn. Ik heb dat allemaal pogen te beschrijven tot de huidige situatie intrad, circa 1250: van de ene provincie Friesland, waar nog de Friese taal gesproken wordt en de heugenis aan het oude Friese koninkrijk - van Zwin tot Wezer - voortleeft. Met dit koninkrijk was de kiem gelegd tot het huidige Koninkrijk der Nederlanden. Verder wachten mij nog de uitwerkingen van diverse opgravingen, zodat ik ook na mijn pensionering in 1985 nog genoeg te doen krijg, gesteld dat ik niet te snel seniel word...'

'Dan is er nog mijn lidmaatschap van de raad van commissarissen van de landelijke vereniging 'Hendrick de Keyser' en nog wat verenigingsrandwerk, ook in de beroepssfeer.'

HALBERTSMA-PRIJS

In 1958 ontving hij de Joost Hiddes Halbertsma-Prijs, die om de vier jaar in Bolsward door de provincie Friesland wordt uitgereikt voor publikaties op het gebied van de Friese historie en volkskunde.

Op deze onderscheiding geeft hij deze toelichting:

'De prijs is genoemd naar J. H. Halbertsma (1789-1869), Doopsgezind predikant te Bolsward, later te Deventer. Hij was een broeder van mijn betovergrootvader, Tjalling H. Samen met hun jongere broeders, Eeltsje en Hidde, schreven ze volksverhalen in het Fries, destijds een novum, dat tot populariteit leidde. Eeltsje was arts, Tjalling boterkoopman en Hidde houthandelaar. Joost was een begaafd schrijver, taalvorser en historicus. Ik geloof wel dat ik 'iets' van hem heb, door erfelijke factoren. De Halbertsma's, stammend uit Grouw, waren scherp met de pen; spontaan en voortvarend in hun strijd tegen de gevestigde orde.'

Herre Halbertsma, een markant mens, die ervan houdt zo nu en dan te mediteren in een omgeving van historische schoonheid. Die graag verstillend verleden, dat zoveel heeft te zeggen, op zich laat inwerken. Zijn verdiensten, inzonderheid sociaal-cultureel, werden het afgelopen voorjaar erkend in zijn benoeming tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Een lang gesprek in een herwonnen Muurhuis, als edelsteen in een verweerde ring gevat... Mede onderdeel van een behouden stadsdeel, waar de eeuwen fluisteren.

Dat dit moeite heeft gekost, daarvan heeft Herre Halbertsma, de Fries pur sang, alle weet!

Bij het afscheid durfde ik als 'Hollander' het niet hardop te zeggen.

Daarom schrijf ik het nu maar neer:

'It is mei sizzen net to dwaan'.

Met woorden alléén kom je er niet!

J. Roelfs

Amersfoort is ontstaan op de plaats waar een uitloper van de Utrechtse heuvelrug de vele beken van de westelijke Veluwe deed samenvloeden tot één riviermond, de Eem.

Als zoveel andere steden ontstond zij dus op de kruising van land- en waterwegen, vandaar ook de plaats voor een sterkte om die natuurlijke wegen te beschermen en te verdedigen. In dit geval de belangrijke verbindingswegen van het centrum van het bisdom Utrecht met het Veluwe gebied en verder met de oostelijke en noordelijker delen van het Oversticht, het latere Overijssel en Drenthe. Een belangrijke doorverbinding leidde ook van Amersfoort zuidwaarts naar de Rijn bij Amerongen en zo naar het vroeg-middeleeuwse handelscentrum Dorestad.

De naam Amersfoort komen we schriftelijk voor het eerst tegen in het begin van 1028, wanneer er sprake is van de tienden van 'Amersfoirde', die enkele Utrechtse bisschoppen hadden geschonken aan de nabijgelegen abdij Hohorst. In de 13de eeuw is er sprake van een 'Sculteto de Amersvorde' (een schout van Amersfoort, in 1132) en in 1203 leest men van een 'curtis' of hof van de bisschop 'in Amersforde'. We weten dat bisschop Guy van Avesnes in 1317 die hof schonk aan de Sint Joriskerk, de parochiekerk van Amersfoort sinds 1248. De hof had zijn betekenis voor de bisschop verloren, omdat hij inmiddels beschikte over het huis Stoutenburg, welke sterkte hij in datzelfde jaar nog belangrijk had laten verbouwen, daar het ook toen de ambtswoning werd voor de 'schout van Eemland'. De bisschoppelijke hof in Amersfoort was dus blijkbaar de oorspronkelijke sterkte ter verdediging en bescherming van dit gebied.

LISIDUNA IN FLETHITE

Er zijn enkele oudere namen dan Amersfoort in deze omgeving bekend uit schriftelijke

overlevering. Die van de hele landstreek - ongeveer het latere Eemland - had zeker te maken met de waterrijkdom van het gebied, want dat schijnt de betekenis te zijn van de streeknaam 'Flethite'. De naam is ons overgeleverd dank zij de enige schenking van Karel de Grote die ons in onze contreien bekend is: die van de 'villa Lisiduna' in de landstreek 'Flethite' uit het jaar 777. De naam van die villa is nog herkenbaar in die van Leusden.

De schenking van Karel de Grote betrof niet enkel het villagebied, maar ook een viertal ter weerszijden van de Eem er omheen liggende jachtdomeinen of 'foreesten'. In de zeventiende eeuw dacht men bij deze schenkingen nog aan een zeer groot gebied, dat ongeveer geheel het oosten van de provincie Utrecht omvatte. Omtrent die tijd is ook een aardige 'moderne vertaling' bekend van Lisiduna in 'Liesduine', de combinatie van de naam van een oeverplant met die van zandheuvels, beide karakteristiek voor dit hele gebied met beken, moerassen, maar ook zandvlakten met heide, nogal geaccidentteerd, op sommige plaatsen zelfs met stuifduinen.

Twee eeuwen later dachten de historici veel kleinschaliger, ook al omdat zij zich beperkten tot de gedachte aan 'het dorp Leusden en vier bossen aan de Eem'.

VILLA'S EN FOREESTEN

De vertaling van foreest in 'bos' is op zijn

*) J. M. Reinboud is regisseur van historische, religieuze en (natuur)wetenschappelijke televisieprogramma's.

De Papenhofstede te Amersfoort, de zijwand van het gebouw links is nog die van de oude kapittelzaal, de twee café's zijn vroegere kanunnikenwoningen; op de achtergrond rechts het torentje van het Sluisje boven de oorspronkelijke bocht in de rivier de Eem.

minst misleidend. Ook villagegebied bevatte bossen, maar een forest telde naast bossen om in te jagen nog vele andere terreinen waarin 'wildhoeven' lagen, zelfs hele dorpen en gehuchten. In Duitsland kennen we foreesten met een oppervlak van 650 km²! Trouwens, ook een Frankische 'koninklijke villa' – en dat was Lisiduna waar in de oorkonde sprake is van 'onze villa', zoals Karel de Grote verklaart – besloeg vele, dikwijls honderden hectaren. Ze omvatte om te beginnen een 'vroonhof'. Dat was zowel het eigen huis van de heer, met de daarbij behorende landbouw-, veeteelt- en andere gronden, als het bestuurscentrum hiervoor en voor het eraan onderhorige 'hoevenland'. En in dit laatste vond men vele onderhorige hoeven. Een vroonhof of 'curtis' moet een heel dorp op zich zijn geweest, wanneer men de koninklijke richtlijnen ervoor leest over de vele soorten en aantallen werknemers en werkneemsters en over de gebouwen en opstallen, die voor hun huisvesting, werkzaamheden en voor de aanwezigheid van dieren en gereedschappen nodig waren. We kennen ook uit de historie afmetingen van dergelijke koninklijke villae. Voor een vroonhof kunnen we wel rekenen op 25 tot 80 à 90 ha grootte aan akkerland en weiden plus de bossen e.d. Deze studie maakt duidelijk dat dit alles nooit gevonden kon worden rond het kerke-lijk centrum van Leusden. Zeer recente opgravingen in dit 'Oud-Leusden' hebben wel het bestaan aangetoond van een Frankische vestiging, maar ook uit schriftelijke bronnen weten we, dat deze kerkbuurt ook in later eeuwen maar spaarzaam bevolkt is gebleven. Op de plaats van latere ontginningen in het moerassige gebied ontstond een wel leefbare nederzetting: Leusbroek, tegenwoordig Leusden-Zuid geheten.

De kerk van Oud-Leusden werd in 1828 afgebroken, alleen de toren staat nog met een kerkhof er omheen; er staan verder in deze buurt nog een wegrestaurant en enkele huizen.

De combinatie van de kennis van het Karolingische villa-wezen, die vooral na de tweede wereldoorlog sterk verdiept is, met die van de lokale omstandigheden, leidde tot een andere visie op de kern van het villagebeleid van 777.

Uitgangspunt was daarbij: is de bisschopshof die we uit de latere middeleeuwen kennen, identiek met de hof van de villa Lisiduna uit 777. Het lijkt erop, dat deze hypothese zonder veel moeite ondersteund wordt door vele historisch overgeleverde feiten.

STRAATNAMEN

Tot de zeer belangrijke hulpbronnen bij de studie van de vroege middeleeuwen horen in het algemeen plaats-, water- en veldnamen. In de oudste naamgeving leeft vaak de herinnering voort aan de oorsprong van bepaalde vestigingen. In Amersfoort blijkt zelfs heel duidelijk de structuur van een oude vroonhof uit nog bestaande straatnamen. Uit latere schriftelijke bronnen was al duidelijk geworden, dat de oorspronkelijke 'curtis' een com-

De noordwestelijke wand van de Hof met links de ingang van de Vijver en rechts op de achtergrond de Lavendelstraat.

plex omvatte dat noordelijk van de parochiekerk van Sint Joris lag. Daar vestigden de kanunniken zich nl. toen de bisschop zijn 'curtis' aan de kerk had geschonken in 1317. Een uit de 8ste eeuw daterende 'vertaling' van 'curtis' is 'hovastat' en tot op heden heet dit stukje Amersfoort de Papenhofstede! Uit de al genoemde richtlijnen voor de koningsvillae uit diezelfde 8ste eeuw weten we dat tot het vroonhofcomplex ook een hof en een vijver behoorden. Vinden we de (Papen)hofstede nog steeds aan de noordwestkant van de Joriskerk, het marktplein aan de zuidzijde ervan heet nog steeds de Hof. Eén van de daarop uitkomende straten is de Vijver, een andere de Lavendelstraat. Die naam vond zeer waarschijnlijk zijn oorsprong in het feit, dat de straat leidde naar de 'lavande', de wasplaats van de curtis in de rivierbocht, waaraan deze was ontstaan. Toen de naam niet meer begrepen werd is die verbasterd tot Lavendel.

Deze drie namen wijzen wel heel sterk op de oorspronkelijke bestemming: die van de hof die de bisschop ooit aan de 'papen' schonk, compleet voorzien van hof en vijver. Die namen kunnen eventueel slechts verwijzen naar een latere middeleeuwse periode. Dat kan echter niet met enkele namen, die inmiddels verdwenen zijn, maar die moeten wijzen op een zeer oude, zelfs Karolingische of nog oudere herkomst. Het zijn de namen Breul en Bree.

In de Karolingische richtlijnen voor villae staat met name het beheer en onderhoud genoemd van de 'brogilum' of 'breul' bij elke vroonhof: van oorsprong wildpark, later omheinde ruimte voor vee. Een met 'breul' gecombineerde naam, die we ook van koningshoven elders kennen, is die van 'bree' of 'brede', akkerland dat tot de vroonhof behoorde. Dank zij schriftelijke overlevering valt de 'Brede' aan te wijzen vlak buiten de huidige binnenstad aan de westzijde. Het voorkomen van deze beide namen tesamen wijst dus op herkomst uit de vroege middeleeuwen.

De naam Breul verdween overigens als wijknaam eerst in de vorige eeuw. Die wijk be-

sloeg het zuidelijke deel van de binnenstad. De Langestraat, die van noordoost naar zuidwest midden door het centrum loopt, droeg vroeger twee namen. Beginnend bij de Kamperbinnenpoort – wellicht de plaats van de oude rivierovergang (voorde) – heette zij tot ongeveer halverwege de huidige straat Langestraat, verder zuidoostwaarts Breulstraat.

Er dient nog één veldnaam genoemd te worden, die van belang is voor de identificatie van Amersfoort met het bestuurscentrum van de villa Lisiduna. Het eerste lid van die naam kennen we in combinatie met het tweede lid van de stadsnaam. 'Lysenvoorde' lag voorbij de Brede, precies op de vroegere grens met de gemeente Soest. Daar stond vanouds een grenspaal van de z.g. stadsvrijheid. Bovendien blijkt hier zeer lang geleden een gerechtsplaats te zijn geweest, waar de boosdoeners hun gerechte straf ondergingen. Vandaar ook de naam 'Boesenberch' voor deze plaats, waar 'die radde' stond. Toen die naam na vele eeuwen niet meer begrepen werd, verbasterde zij volksetymologisch tot Boezenberg, kennelijk met de gedachte aan de waterlozing hier op de Eem.

Het is hier niet de plaats om een veelheid aan schriftelijke aanwijzingen uit de archieven aan te dragen, die bijdragen om de hypothese te funderen en te bevestigen. Hier werd alleen de benadering uit enkele stedenbouwkundige aspecten gegeven. Toch moet nog op één schriftelijke bron gewezen worden, nl. de rekeningen van de Schout van Amersfoort, die van 1328 tot 1336 bewaard zijn gebleven. Daaruit blijkt, dat tot het rechtsgebied van deze schout niet alleen de stad Amersfoort behoorde, maar ook Baarn, Bunnik, Bunschoten, Driebergen, Eemnes, Hamersveld, Leusden (het hele kerspel dat zich ook over Hoogland in het noorden en Maarn in het zuiden uitstrekte), Vechten, Werkhoven en Zeist.

Toen die rekeningen werden samengesteld had Amersfoort al lang zijn stedelijke zelf-

standigheid bereikt (1259). Maar in het 'scoutambachte van Amersfoerde' wees nog veel in de richting van de oudste betekenis van het woord 'schout': die van bestuurder van een villa, de 'judex', die volgens de Karolingische richtlijnen voor het villabeheer aan het hoofd stond van een koninklijke villa. Onder hem ressorteerden alle werkrachten in het villagebied, ook de beheerders van de er aan grenzende foreesten.

JACHTDOMEINEN EN STAD

Van de vier met name genoemde foreesten uit de oorkonde van Karel de Grote uit 777 werd vanouds alleen geïdentificeerd *Hengistscoto*, welke naam nog bewaard gebleven was in Henschoten bij Woudenberg. Men was het ook eens over de grootte daarvan. Het moest identiek zijn met het Westervoud, waaruit de latere gemeenten Maarsbergen, Maarn en Woudenberg voortkwamen. Die afmetingen lijken tenminste op die van de jachtdomeinen zoals we die uit b.v. Duitsland kennen.

Later werd ook *Fornhese* geïdentificeerd; de tiend ervan bleek te liggen tegen de grens van Amersfoort en Soest (verbasterd tot *Verre Heezer tiend*); de naam werd afgeleid van Hees onder Soest. Beide dorpen zullen er met Baarn toe behoord hebben.

Mocoroht verbasterde via *Moersthorst* tot *Moorst* en moet het oostelijke moerasgebied omvat hebben.

Vuidoc werd verhaspeld tot *Vuijdijk* onder Hoogland bij de Eem, het omvatte geheel Hoogland en Bunschoten. Het lijkt erop, dat de hoeven van de vorsters, die onder de schout van de villa Amersfoort de domeinen beheerden bij de ingang van elk forest nog aan te wijzen zijn als van oorsprong ridderlijke huizen en heerlijkheden: Woudenberg voor *Hengistscoto*, Isselt voor *Fornhese*, Coelhorst voor *Vuidoc* en hoogstwaarschijnlijk *Stoutenburg* voor *Mocoroht*. Die vier foreesten omgrenden de villa, die bestond uit de vronnhof Amersfoort en het hoevenland Leusden. Daar worden later regelingen getroffen voor de geërfden van de 26 hoeven. Dat Leusden van oorsprong hoevenland was, bleek b.v. uit de horige diensten, die de inwoners daarvan nog eeuwenlang aan de bisschop moesten leveren.

Wellicht is in de duistere 9de en 10de eeuwen de oude vronnhof losgeraakt van zijn omgeving. Zouden van die tijd af al de twee ringwallen dateren, waarop later de stadsmuren zouden verrijen? Het omringde gebied is niet groot: de oude binnenstad omvat binnen de singels ruim 19 ha grond, binnen beek en stadsring 64,5 ha. Ook deze afmetingen kloppen aardig met wat we van oude vronnhoven weten. Evenals het aantal onderhorige hoeven, dat voor koninklijke hoven 30 tot 100 bedroeg, op zijn minst 30.

De oudste geschiedenis van een stad kan zo o.m. door wat van het verleden aan naamgoed bewaard bleef, in een nieuw licht geplaatst worden.

Voorlopige evaluatie 20 jaar archeologische monumentenzorg

DOOR R. H. J. KLOK*)

In Nederland werd in 1961 de Monumentenwet van kracht. Het werd toen mogelijk archeologische 'sites', d.w.z. terreinen waar in situ materiaal voorhanden is, dat alleen door archeologisch onderzoek kan worden ontsloten, evenals gebouwen te beschermen door ze op een monumentenlijst te plaatsen. Deze monumentenlijsten worden voor iedere gemeente apart samengesteld. Tot 1 januari 1983 zijn 273 lijsten geproduceerd.

Een totaalbeeld dat reden geeft tot optimisme? Waar en onwaar!

Waar, in de zin dat thans van de meeste gemeenten een globale inventarisatie bestaat, echter van overwegend zichtbare archeologische sites.

Waar ook dat met de bescherming hiervan goede voortgang wordt gemaakt.

Onwaar, in de zin dat er binnen de geïnventariseerde gemeenten thans een representatieve aantal sites van alle daar voorkomende bewoningsfasen is beschermd ten dienste van het toekomstig wetenschappelijk onderzoek en ook onwaar in de zin dat van alle beschermde sites, met name van sites zonder visuele kenmerken, de kwaliteit zou vaststaan en is geregistreerd.

KWALITEIT NOG ONVOLDOENDE VASTGESTELD

Vooraf het laatstgenoemde aspect baart zorgen. Herhaaldelijk blijkt namelijk dat bij de bescherming in het recente verleden onvoldoende is gelet op de eisen die de monumentenzorg stelt zoals:

- een exacte begrenzing van de site;
- de redelijke zekerheid dat ter plaatse sporen aanwezig zijn;
- kennis omtrent de staat waarin de sporen zich bevinden;
- de dikte van de cultuurlaag;
- gegevens over het karakter en de datering van de sporen en bovenal
- een wetenschappelijk oordeel over de noodzaak tot onderzoek of behoud.

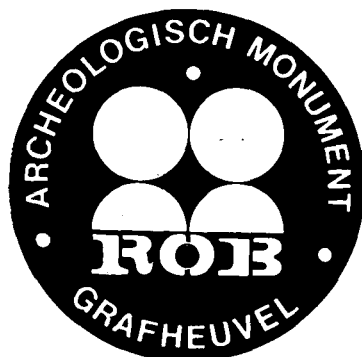
Te snel werd in het verleden op grond van alleen oppervlaktevondsten en mededelingen van derden aangenomen dat zich ergens een nederzetting of grafveld bevond. Aan het controleren en evalueren van deze informatie blijkt achteraf veel te weinig aandacht te zijn besteed. De huidige lijsten van beschermde archeologische monumenten weerspiegelen helaas de gesignaleerde tekortkomingen. Zo

is het enkele malen voorgekomen dat onderzoek op een beschermde site geen enkele vondst of spoor opleverde of sporen uit een geheel andere periode dan verwacht tevoorschijn bracht. Ook werd in een aantal gevallen geconstateerd dat de site onvolledig of onjuist beschermd was.

Het gebrek aan kennis, ook van soms genoemde sites, leidt er toe dat het vergunningen-beleid soms zeer soepel moet worden gehanteerd, dat vaak onvoldoende gegevens bestaan om ongewenste ontwikkelingen tegen te gaan en dat onderzoek of waarnemingen op de beschermde site meer dan eens alléén uitsluitend een documentair doel dienen. Eigenlijk zou het bestaande monumentenbestand nog eens moeten worden doorgelicht om de zwakke plekken te ontdekken. In Nederland bestaat echter buiten de wetenschappelijke projecten geen team dat beschikbaar en geëquipeerd is om archeologische sites methodisch te analyseren op hun betekenis voor het toekomstig wetenschappelijk onderzoek en daarmee op de noodzaak van wettelijke bescherming.

Hiermee is niet gezegd dat men zich deze problematiek niet realiseert, maar wel dat voorlopig nog andere prioriteiten gelden. Het onderzoek staat op de eerste plaats. Te

Vignet archeologische monumenten die (mede) in beheer zijn bij de R.O.B.

*) Dr. R. H. J. Klok is hoofd van de afdeling Beschrijving en Monumentenzorg bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, belast met de bescherming van archeologische monumenten.

Publicaties van zijn hand betreffen, behalve de bescherming van oudheidkundige waarden, vooral ook een pleidooi voor een integrale natuurwetenschappelijke- en cultuurhistorische benadering van het landschap. Voorts is hij auteur van de boeken 'Archeologie en monument', 'Archeologisch reisboek voor Nederland', 'Hunebedden in Nederland', 'Oude Graven tussen IJssel en Vallei' en mede-auteur van het 'Reisboek voor Romeins Nederland en België'.